

Från plan till marknad via kaos – om övergångsperiodens politiska ekonomi i Östeuropa

Det skulle behövas en uppföljare till Nikolaj Bucharins klassiker om Övergångsperiodens politiska ekonomi. I denna artikel skissar Stefan Hedlund några av de frågor som skulle behöva besvaras i en sådan bok. I nästa nummer av Ekonomisk Debatt kommer Stefan Hedlund att närmare behandla Sjatalinplanen samt de ungerska och polska reformerfarenheterna.

Ingenting är längre som förut. Sovjetekonomin står inför sitt sammanbrott. Sovjetunionen är på väg mot sin upplösning och den bipolära världsbilden har blivit irrelevant. Det är väl närmast trivialt att konstatera vilken dramatik som ligger bakom denna upplösning av den gamla världsordningen, och lika simplistiskt är kanske att spå ytterligare dramatik inför framtiden, men i detta händelseförlopp ligger samtidigt en omvälvning av ideologisk och psykologisk natur som kanske inte alltid uppskattas till sin fulla omfattning.

Det vi nu bevittnar är nämligen inte bara en process där korruperade kommunistiska partibossar har störtats från makten, och där hot om ryska stridsvagnar har upphört att vara den kommunistiska politikens förlängning. Det rör sig här om ingenting mindre än ett helt ekonomiskt system och en hel samhällsideologi som på bara några fattiga månader

har gått från att vara det "alternativ" som legitimerat svenska pretentioner på att ha funnit en "tredje väg", till att bli foga mer än en sopa på historiens skräphög.

Att detta kommer att få omfattande konsekvenser långt utanför det forna sovjetimperiet – för den globala supermaktskonfrontationen, för enpartistater i Afrika och för Fidel Castros Kuba – står redan klart. Inte minst torde väl den rysk-amerikanska samsynen i Gulfkrisen slutgiltigt ha demonstrerat den fundamentala omsvängning som under senare år har ägt rum inom sovjetisk utrikes- och säkerhetspolitik. Vad som tyvärr ännu inte framstår som lika klart är den ideologiska omorienteringsprocess som, inte minst från svensk horisont, måste följa av denna verklighetens föränderlighet.

Utopier och vilsenhet

För bara några år sedan skulle spekulationer om sammanbrott för sovjetkommunismen och för det sovjetiska imperiet ha väckt en storm av indignerade protester, och varje kultursida med självaktning skulle ha inkallat en rad experter på be-

Professor STEFAN HEDLUND är verksam vid Institutionen för öststatsstudier, Uppsala universitet.

kämpande av högerkretsar och andra anti-sovjetiska element. Idag borde denna situation ha förändrats i grunden. Begreppet "socialism" borde ha upphört att vara rättfärdiggörande. Man borde inte längre, som en gång Maj-Britt Theorin vid en minnesvärd studentafton i Lund, kunna försvara det sovjetiska systemets alla missdåd med att "de är ju trots allt socialister". Så *borde* det inte längre vara, men av av någon anledning tycks ideologiska blockeringar i anslutning till Sovjetunionens och Östeuropas utveckling ännu vara mycket djupt rotade, åtminstone i "vissa kretsar".

På den socialdemokratiska partikongressen i september 1990 avfärdar statsminister Ingvar Carlsson varje tanke på att svensk socialdemokrati skulle ha något att lära av kommunismens sammanbrott i Öst. Detta är samme Ingvar Carlsson som i en bok från 1974, författad tillsammans med *Tiden*-redaktören Anne-Marie Lindgren, slog fast att om det är något utvecklingen i Sovjetunionen och Östeuropa har lärt oss, så är det "ovedersägligen att kapitalismen inte har monopol på att producera materiellt välstånd". Några tillfälligheter rör det sig här knappast om, ty Carlsson är med sin syn på Öst i gott sällskap inom partiet, alltifrån utrikesminister Anderssons klavertramp i Baltikum, till kabinettssekreterare Schoris drömmier om en bred socialdemokratisering av hela det gamla Östeuropa.

Poängen med att konstatera dessa uttryck för socialdemokratins önskebild av Sovjetunionen och Östeuropa ligger i den psykologiska dimensionen, i den blockerande effekt ideologiskt betingat önsketänkande alltid måste få. Vilsenheten beträffande det nya Europas nya krav och utmaningar är naturligtvis på intet sätt begränsad till svensk socialdemokrati, men om vi använder svensk stats- och utrikesledning som referensram, kan vi få en första aning om vilken vilsenhet som idag måste präglade de *sovjetiska* ekonomer och politiker som nu har till uppgift att leda

sitt lands utveckling, i riktning mot det stora okända.

Det är i denna dimension det avgörande slaget om den "sovjetiska" befolkningens framtid kommer att stå. När vi i en situation där landet är på väg att gå under, tvingas konstatera avsaknad av seriösa reformer och brist på politisk handlingskraft, kan detta knappast förstås utan hänsyn till just vilsenhet och osäkerhet, till att den nya situationens krav är så fundamentalt annorlunda än de gamla in-vanda.

De sovjetiska beslutsfattare som nu skall leda den stapplande marschen mot marknadsekonomi har aldrig känt någon annan verklighet än den sovjetiska. De har under hela sitt yrkesverksamma liv fortlöpande tvingats att aktivt kritisera och motarbeta varje form av tänkande i marknadsekonomiska termer, och det är begripligt om de nu har svårt att fullt ut ta till sig implikationerna av den gamla världsbildens totala sammanbrott. Här antyds dels vilket allmänt kaos vi har att se fram emot, dels vilken tidshorisont vi måste sätta på varje diskussion om möjligheter till stabilisering och återuppbyggnad. En historisk parallell får tjäna som referensram för denna vidare diskussion.

Förra gången den ryska ekonomin var stadd i våldsam omdaning rörde det sig också om ett grundläggande systemskifte, om än i motsatt riktning. Vid detta sekels begynnelse präglades Rysslands utveckling av spirande kapitalism och en begynnande framväxt av en självägande bondeklass. Bolsjevikernas mycket grundliga utrotning av bägge dessa tendenser representerade en historiskt unik process, en omvandling där man till toner av den progressiva världens jubel gav sig ut i det stora okända, utan varken karta eller kompass.

Den historiska parallellen ligger i just denna dimension, i språnget till det okända. Visserligen kan man hävda att de forna "öststaternas" övergång till demokrati och marknadsekonomi representerade

rar en strävan mot ett välkänt mål, men detta är en sanning med betydande modifiering. Om vi koncentrerar oss på själva övergången, dvs på hur man tar sig från A till B, snarare än på själva slutstationen, framträder parallellen mellan då och nu med all önskvärd tydlighet.

Idag liksom då är det ingen som vet *hur* omställningen skall gå till. Kanske är det t o m så, att utgångsläget idag är sämre, att det skall visa sig ha varit betydligt enklare att bryta ned än att bygga upp ett sunt ekonomiskt tänkande. Skillnaden mellan då och nu ligger framför allt i synen på framtiden. Då var allting möjligt. Bolsjevikerna kunde simma mot strömmen och storma alla fort. Befolkningen kunde mobiliseras för utopin. Idag är uppgivenheten i det närmaste total, och tron på framtiden präglad av djupt missmod.

Då fanns storslagna visioner, och viktiga teoretiska verk författades om hur den sköna nya världen skulle skapas, däribland framträdande klassiker som Nikolaj Bucharins *Övergångsperiodens politiska ekonomi*. Idag får vi höra topprådgivare till den ryske presidenten Boris Jeltsin summera erfarenheterna av detta experiment som en "dårhusets ekonomi", och de ideologiska visionerna inskränker sig, i vaga ordalag, till de kommande 500 dagarnas mest akuta behov.

För ekonomer i Väst blir det i detta kaos angeläget inte bara att ge råd beträffande det fortsatta reformarbetet, utan också att söka utvärdera och dra lärdomar av det löpande skeendet, av de olika komponenter som nu utkristalliseras i transitionen från plan till marknad. Tiden kräver helt enkelt en uppföljare till Bucharins verk om den förra övergångsperiodens politiska ekonomi. Nedan skisseras en del av de frågeställningar som måste ingå i en sådan genomgång.

Transitionsproblem

Att det forna "östblockets" pågående omvandlingsprocess i en rad olika avseenden

präglas av betydande osäkerhet får väl närmast betraktas som ännu en trivial observation, om vilken inte mera behöver sägas, men mitt i all denna turbulens finns samtidigt åtminstone *en* specifik punkt där vi med en till visshet gränsande sannolikhet kan förutsäga framtiden. I kölvattnet på den omorientering som nu pågår *måste* helt enkelt följa en betydande omfördelning av såväl inkomster som förmögenheter, och härav måste i sin tur följa lika betydande som oundvikliga sociala spänningar och påfrestningar på demokratiskt nyvalda regeringar.

Att denna fas skulle kunna överbryggas genom ett raskt språng till den snabba tillväxt som uppvisats av de asiatiska "tig-rarna", får väl närmast betraktas som nyliberalt marknadsdrömmeri, och särskilt mörkt blir framtidsperspektivet om vi även räknar med hotande nyprotektionism och en stundande lågkonjunktur på världsmarknaden. Inte heller lär väl krisen i Gulfen komma som någon gudagåva för de av egna kriser drabbade ekonomierna i Öst. Tidpunkten för språnget ut i det okända kunde knappast ha varit sämre vald, och kraven på ekonomiskt och politiskt ledarskap placeras därmed i centrum för varje spekulation om framtiden.

För att något söka bringa ordning i argumentationen skall vi nedan betrakta den framtida utvecklingen i två separata och principiellt annorlunda utvecklingsfaser, där den första karakteriseras av en brutal och ohämmad kapitalism, av det slag vi möter hos Charles Dickens, medan den andra utmärkes av en begynnande social agitation, för fördelningspolitik och för byggandet av en välfärdsstat.

Sanering och utslagning

Det första som inträffar när gränserna öppnas och "riktiga" pengar blir alltings värdemätare är att alla gamla skyddsnet i ett drag rycks undan. Företag kan nu inte längre vända sig till byråkratin för att få

hjälp, utan måste lära sig att på egen hand hålla sig flytande i världsmarknadens kalla vatten. Detta representerar en fundamental förändring, som i betydelse överskuggar i stort sett allt annat. I denna process illustreras med betydande eftertryck att det gamla "kommando-administrativa" systemet på intet sätt är någon snedvriden eller ens styrd version av marknadsekonomin.

Här avslöjas att detta systems själva logik genomgående har varit att undertrycka allt sådant tänkande som är förknippat med marknadsmekanismer, med kapital och ränta, med fri prisbildning. Planekonomin har i själva verket varit marknadsekonomin raka motsats, dess anti-tes eller dess negation. Konsekvenserna är idag uppenbara, och för i synnerhet det mänskliga materialet mycket allvarliga. Såväl konkreta kunskaper som normer, värderingar och mönster för beslutsfattande har i grunden präglats av den tidigare "kommando-administrativa" verkligheten.

Det totala sammanbrott för ekonomin i DDR som följde i spåren på Berlinmurens fall ger en första illustration av detta icke-ekonomiska systems förmåga att utvärda konkurrens från en fungerande marknadsekonomi. Enligt inledande rapporter från östtyska *Treuhandanstalt*, den myndighet som fick ansvar för privatisering av det statliga näringslivet, skulle kanske ett företag av tre ha någon rimlig chans att överleva, medan prognosen vid tiden för Tysklands återförening talade om att kanske fyra företag av fem skulle komma att gå under. Hotande arbetslöshetssiffror på långt över 50 procent har också nämnts. Mot bakgrund av att DDR genomgående har framhållits som den centralstyrda planekonomin flaggskepp och fanbärare ger denna utveckling anledning till betydande oro beträffande den kommande utvecklingen i övriga forna "öststater".

I denna process illustreras vilka *inledande* effekter vi kan förvänta oss av ett

okontrollerat frisläppande av marknadskrafterna. Att sanera ineffektivitet, att slå ut dåliga företag och disciplinera omotiverad arbetskraft, detta är uppgifter som kommer att klaras av med glans, men sådana bedrifter är inte tillräckliga förutsättningar för en framgångsrik övergång till en fungerande marknadsekonomi. När väl de gamla ekonomiska strukturerna har sanerats, måste också nya företag och nya entreprenörer komma till, och här är förtröstan till marknaden inte lika obetingat motiverad. En lång rad konkreta problem, av nog så komplicerad natur, infinner sig på detta stadium.

Till att börja med kan nog alla vara överens om att en övergång till fungerande marknadsekonomi måste bygga på en långt driven, om än kanske ej fullständig, privatisering av det statsägda näringslivet. Tal om marknadssocialism, om socialistisk eller reglerad marknad, eller om andra varianter på någon "tredje väg" är föga mer än dimridåer, utlagda av det gamla systemets reformovilliga företrädare. När väl detta är konstaterat, inställer sig dock omedelbart frågan om *hur* de statliga företagen skall privatiseras. Erfarenheter från marknadsekonomierna i Väst, i synnerhet då Storbritannien, visar att detta ingalunda är någon enkel sak, ens i en fungerande ekonomi.

Ett första frågetecken i en kollapsad planekonomi rör värdering. Hur sätter man priser på företag i en ekonomi utan fungerande prissystem, utan bokföring och redovisning, utan direkt exponering för världsmarknaden, och utan ekonomer som kan upprätta vinst- och förlustkonton eller gora rimliga bedömningar av risk, soliditet och kreditvärdighet? Svaret på denna fråga ser vi idag, i form av en veritabel invasion av bokförings- och redovisningsspecialister från Väst. Internationella jättar som Price Waterhouse har gyllene tider att se fram emot, och resultatet av deras aktiviteter kommer oundvikligen att bli veritabla dödslistor, på företag som är räddningslöst förlorade. (Återigen er-

bjuder DDR ett varnande exempel på detta problems omfattning.)

Om än väsentlig är värderingsproblematiken trots allt bara en första antydning om de problem som måste komma. När och om tillförlitliga räkenskaper har upprättats, inställer sig nästa frågetecken: Hur skall utförsäljningen av de statliga företagen organiseras?

Visst kan man förklara fältet fritt, och låta marknadens osynliga hand sköta affärerna, men då får man också vara beredd att acceptera den lösning marknaden erbjuder. En omedelbar konsekvens är att det är risk för att den grupp av företag som eventuellt har något substansvärde, eller någon annan överlevnadschans, snappas upp av utländska företag. Särskilt infekterat torde detta vara om tyska företag köper polska företag i gamla tyska områden som Schlesien.

En annan konsekvens är att de inhemska spekulanter som har kapital att spendera på företagsköp, samtidigt är de som under det gamla systemet lyckades bygga upp förmögenheter. Merparten av dessa har troligtvis varit lierade med antingen maffian eller den gamla byråkratiska eliten, och att via marknaden låta dem omvandla sitt finansiella kapital i reala tillgångar är kanske inte heller så bra. I bägge fallen kan betydande sociala problem förutsäckas, i form av missnöje riktat mot antingen utländska "roffare" eller inhemska "spekulanter".

Att å andra sidan ta till nygamla kommandometoder för att söka styra privatiseringsprocessen, har i gengäld *sina* problem och svårigheter. Att dela ut aktier till allmänheten är meningslöst, då ju "folket" redan "äger" företagen, och att överlåta fabriker till arbetarna skulle vara orättvist, ty det är inte alla som är arbetare, och inte alla arbetare arbetar i livsdugliga företag. En möjlig kompromiss är att välja en utdelning av kuponger, som gäller för aktieinköp. Dessa kuponger skulle kunna sugas upp av nybildade privata aktiefonder, som i sin tur

skulle kunna bilda bas för en spirande kapitalmarknad. En åtgärd av detta slag skulle emellertid samtidigt vara inflationsdrivande, och därmed allvarligt motverka den strama penningpolitik som måste föras för att skapa förtroende för den egna valutan. Kontentan av resonemanget måste således bli att någon enkel lösning inte finns, utan att man måste välja något slags kombination av var för sig dåliga lösningar.

Låt oss dock, för att kunna föra diskussionen vidare, förutsätta att privatisering i någon form faktiskt är möjlig att genomföra. Då uppstår som nästa problem frågan om tågordning mellan privatisering och frisläppande av priser. Om priserna avregleras utan att de statliga företagen bryts ned i konkurrerande enheter, kommer den "fria" marknaden ofelbart att leda till att statliga monopol ersätts av privata monopol, och denna förändring är inte entydigt positiv. Privata monopol är troligtvis bättre än statliga på resurshushållning, men detta torde också gälla beträffande monopolprissättning, och konsumentens situation blir därmed inte entydigt bestämd.

Försök att motverka uppkomsten av privata monopol försvåras emellertid av två nog så allvarliga faktorer. Dels präglas samtliga öststatsekonomier av en i vissa fall extremt hög koncentrationsgrad, vilket gör behovet av nedbrytning lika svårhanterligt som det är akut. Dels är inslaget av tung, storskalig industri genomgående mycket stort, vilket gör att utrymmet för decentralisering är högst begränsat. Som illustration kan anföras skillnader i näringslivsstruktur mellan exempelvis de gamla tyska stålverksbygderna runt Katowice i södra Polen, och den småskaliga, högteknologiska verksamhet som präglar Kista, utanför Stockholm.

Om emellertid såväl privatisering som ett frisläppande av marknadskrafterna skulle kunna genomföras friktionsfritt, representerar inte heller detta tillräckliga förutsättningar för en övergång till funge-

rande marknadsekonomi. Nästa problem på denna långa hinderbana blir frågan om vilken typ av entreprenörer vi kan förvänta oss att få se, i detta inledande skede av ohämmad kapitalism.

Med all sannolikhet kommer många av dessa att hämtas från det som brukar kallas den "underjordiska" eller den "andra" ekonomin, och villkoren för entreprenörskap i denna ljusskygga miljö är väsentligen annorlunda än de som gäller i marknadsekonomierna, och därmed på världsmarknaden. Verksamheten har huvudsakligen varit inriktad på "klipp", på att utnyttja kontakter och bristsituationer, men föga på att investera och tänka långsiktigt. Inslagen av direkt kriminella aktiviteter har genomgående varit betydande, i synnerhet på anskaffningssidan. Att det ur denna miljö under överskådlig tid skall komma att födas fram moderna entreprenörer, förmögna att bygga upp företag som är konkurrenskraftiga på världsmarknaden, är förvisso inte omöjligt, men det bör nog inte heller bedömas som särskilt troligt.

Låt oss därmed övergå till att se närmare på de svårigheter som kan tänkas följa i detta något senare skede, när marknadskrafterna väl har utfört sitt första, sannerande värv.

Fördelningspolitik och sociala ambitioner

I kölvattnet på den fundamentala förändring av spelets regler som har skisserats ovan, följer också betydande institutionella förändringar, åtminstone om vi förutsätter att nyvalda regeringar menar allvar med sitt tal om övergång till marknadsekonomi. Sådana gamla strukturer som varit förenade med det gamla systemets funktionssätt, dvs de som har ersatt marknadens osynliga hand med planekonomins synliga fot, kommer att brytas ned, och en koncentration av resurser till nya entreprenörer kommer att äga rum.

Om vi utgår ifrån att detta åtminstone

inledningsvis kommer att ske i en miljö utan annat än mycket rudimentära regelverk och kontrollerande myndigheter, är vissa konsekvenser oundvikliga. Till att börja med kommer stora risker att följas av stora vinster (för vissa) och av en betydande förmögenhetsuppbyggnad (hos vissa). Härav resulterar såväl gulaschbaroner som arbetslöshet och social utslagning. För de vanliga människor kommer framtiden därmed att bjuda såväl absolut som relativ standardförsämring.

Att det gamla byråkratiska systemet bryts sönder innebär emellertid inte enbart ett ökat utrymme för nya entreprenörer. Samtidigt måste vi inse att detta gamla system även hade viktiga sociala funktioner. Kontaktnäten inom byråkratin var både karriärbefrämjande och välståndsgrundande. Endast genom att ha ett gott, eller åtminstone neutralt, förhållande till parti och till kontrollerande byråkrati har det i de forna "öststaterna" varit möjligt att skapa en draglig materiell tillvaro. Någon alternativ möjlighet till (legal) utkomst har inte funnits. Även för den gamla "privilegientsian" innebär således den förestående övergångsperioden dramatiskt förändrade materiella villkor.

Till detta kommer dessutom att företeelser som i Väst betraktas som ekonomisk brottslighet – karteller, skalbolag, företagsslakt osv – i "nyfödda" marknadsekonomier riskerar att vinna stor utbredning, helt enkelt därför att rättsvårdande myndigheter inte vet vad de skall vara uppmärksamma på. Påfallande är också risken för att slapp miljölagstiftning skall bli till en betydande exportvara, så tillvida att man för att komma över begärlig västvaluta tillåter etablering av processindustrier som aldrig skulle klara miljörestriktionerna i Väst. Även dessa effekter kommer att påverka den breda allmänheten, i absolut såväl som relativ bemärkelse.

Den första fasen av övergång till marknadsekonomi kan således knappast undgå att präglas av betydande frustration hos såväl den gamla privilegientsian som hos

vanliga människor, detta medan den nya tidens verkliga vinnare framför allt står att finna bland maffia och andra ljus-skygga delar av samhället. När väl den första saneringen har ägt rum, och ett re-ellt utrymme har skapats för nya entreprenörer att växa, kommer därför både samhälle och intresseorganisationer att ställas inför mycket svåra fördelningspoli-tiska uppgifter.

I den politiska sfären kan vi visserligen konstatera att allt gammalt bipolärt tänkande, i termer av vänster-höger, kapitalism-socialism eller Öst-Väst, nu har för-lorat mycket av sin mening och relevans, men oavsett hur långt detta de gamla mo-dellernas och "ismernas" sönderfall än må fortskrida, kommer alltid att kvarstå det enkla faktum som säger att varje form av fungerande regeringsutövning inom sig kommer att rymma skiljaktiga åsikter om fördelningspolitisk *ambition*. Härav följer också att det till många av de problem som nu tornar upp sig inte finns några objektivt korrekta lösningar.

Till att börja med kommer krav på so-ciala skyddsnet, i form av exempelvis so-cialförsäkringar eller en aktiv arbets-marknadspolitik, att ställas i direkt kon-flikt med återuppbyggnadsprocessens krav på att knappa resurser måste kon-centreras till ett mindre antal utvecklings-bara objekt. En utökad fördelningspoli-tisk ambition skulle minska risken för so-ciala motsättningar, men innebär samti-digt en reducerad takt i återuppbyggnads-arbetet och motverkar därmed på något längre sikt sina egna syften. Någonstans finns en optimal balans mellan dessa bägge mål, men ingen kan *a priori* säga var denna balans står att finna.

Härutöver kommer minnen av det gamla systemets löften om exempelvis an-ställningstrygghet, garanterad bostad och billiga livsmedel, att ställas i direkt kon-flikt med marknadens krav på rörlighet, risktagande och en rationell prisstruktur. Varje avsteg ifrån dessa senare princi-piella krav måste uppfattas som ett hot

emot hela reformpolitiken, mot dess själva logik, och därmed som en helt av-görande fråga i diskussionen om framtids-utsikter. Kommer demokratiskt nyvalda regeringar att förmå hålla samman och hålla ut, i en situation där ett utbrett soci-alt missnöje leder till krav på ett återinfö-rande av den gamla "rättvisan"?

Här antyds den kanske mest centrala av de lärdomar vi med all sannolikhet kom-mer att kunna dra av omvandlingen av de forna "öststaterna", nämligen att det gamla systemets prägel på människors tänkande och beteendemönster inte kom-mer att låta sig förändras över en natt. Ekonomiska och politiska system är inga akademiska skrivbordsprodukter. De ex-isterar i människors medvetande, som le-vande föreställningar om vad som är rätt och riktigt, eller moraliskt och omora-liskt, och de sätter därmed uppenbara gränser för vilka ekonomiska och poli-tiska förändringar som är praktiskt möj-liga att genomföra.

Den mänskliga faktorn

Vad vi i Väst aldrig riktigt har velat – eller förmått – ta till oss, från verkligheten bakom de ideologiska dimridåerna, är att det som idag på gorbatsjovska kallas för "kommando-administrativa" metoder är ett i grunden annorlunda väsen, betydligt mera främmande än blott en perversion av marknadsekonomin. Detta system är resultatet av ett försök att förändra verk-ligheten i riktning mot en falsk utopi, och det har som konsekvens härav etablerat beteendemönster vars förmenta grundva-lar har varit en verklighet som aldrig exi-sterat, annat än i den förljugna propagan-dans vrångbild.

Den socialistiska utopin har under de-cennier i människornas medvetande in-ympat grundläggande föreställningar om statens skyldigheter att ta ansvar för indi-videns arbete, boende, livsmedelsförsörj-ning och kulturkonsumtion, samtidigt som den har befrämjat negativa attityder

gentemot alla de ingredienser i marknadsökonomi som skapar effektivitet i produktionen, sådant som kapital och ränta, marginal- och alternativkostnadstänkande, risktagande och inkomstskillnader. Då löftena sviks, och skillnaderna mellan utopi och upplevd verklighet blir påträngande, resulterar en för individerna plågsamt splittrad verklighetsuppfattning, vars manifestationer vi kanske enklast kan skåda i den ymniga flora av politiska anekdoter som alltid har varit ett speciellt kännetecken för öststatsocialismen.

I den sovjetiska debatten talar man idag om dessa effekter i termer av en "andlig miljöförstöring"; en debattör har till och med gått så långt som till att hävda att det systematiska utrotandet av alla de handlingskraftiga och undertryckandet av alla de initiativrika har orsakat genetiska skador på den sovjetiska befolkningen. Det senare är naturligtvis ett uppenbart absurd påstående, men det illustrerar trots allt något av det gap mellan två i grunden väsensskilda verkligheter som sovjetiska reformmakare nu försöker överbygga. Hindren i deras väg är lika uppenbara som de är djupt rotade.

Vad innebär egentligen begrepp som "marknadsekonomi", för vanliga sovjetmedborgare? Nog ligger det nära till hands att misstänka att det här föreligger en viss begreppsförvirring, att man likställer marknadsekonomi som system med den materiella välfärd som finns i marknadsekonomierna. Om "marknadsekonomi" hade presenterats som krav på hårt arbete, forenat med stora risker för arbetslöshet, utslagning och växande inkomstklyftor, snarare än som det enda alternativet till ett totalt sammanbrott, hade den nya politiken kanske inte varit fullt ut lika populär.

Avgörande i detta sammanhang är frågan om vilka förutsättningar vi kan se för att en privatisering av tillräcklig omfattning faktiskt skall vara praktiskt genomförbar, dvs att penningstarka köpare skall

finna sig i tillräckligt antal för att grundläggande egendomsförhållanden skall gå att förändra. På vilka grunder kan vi egentligen förvänta oss att en privat kapitalbildning skall aga rum, och att preferenser för kapitalplaceringar och andra marknadsoperationer skall växa fram, hos tillräckligt många individer för att fungerande marknader skall kunna skapas?

Här måste konstateras att det är stor skillnad på ett direkt ägande av konkreta objekt ("min cykel"), och det mera abstrakta indirekta ägande som förmedlas via olika former av värdepapper ("mitt holdingbolag"). Utan en reell förståelse för ägandets funktion, lär det bli svårt att introducera fungerande marknader för kapital och värdepapper, och en marknadsekonomi som inte kommer stort mycket längre än "min cykel" är knappast värd namnet.

En första indikation på vad vi i dessa avseenden kan ha att vänta, kan vi få genom att lyssna till de ekonomer som nu sätts att utarbeta ekonomiska reformprogram. Det myckna tal om olika "modeller", och i synnerhet då den svenska, som under senare år har präglat den sovjetiska reformdebatten är mycket avslöjande så tillvida att det illustrerar en viss brist på insikt om att marknaden faktiskt är en odelbar helhet. En genomgående trend i de rader av dekret som har utfärdats i stället för seriösa reformer är att man ur marknadsekonomin urverk har hoppats kunna rycka vissa (för tillfället politiskt acceptabla) fjädrar och kugghjul, lägga dem i olika högar på det egna bordet och sedan hoppas att ur denna röra kunna utläsa korrekt tid.

När nu en begynnande insikt börjar sprida sig om att marknaden faktiskt är en helhet, tar sig detta på traditionellt ryskt vis uttryck i den slagkraftiga metaforens form. Bäst har det uttryckts av Larissa Popkova – "man kan inte vara till hälften gravid" – men även Boris Jeltsin har sällat sig till denna kör, med sitt konstaterande

om att man inte kan "para en orm med ett marsvin".

Bakom dessa lustigheter döljer sig dock en verklighet som säger att sjukdomsinsikt inte är liktydig med kur, att ekonomer som öppet bekänner att de har en dimmig förståelse av marknadens funktionssätt inte just därigenom, som ett slags absolution efter syndernas bekännelse, omedelbart uppfylles med den saknade insikten. Vägen tillbaka till ett sunt ekonomiskt tänkande kommer att bli både lång och mödosam. Några fiffiga genvägar kan vi knappast räkna med.

Den sovjetiska propagandans med-

vetna och åtminstone partiellt framgångsrika strävan, att på falska premisser skapa en "sovjetmänniska", kan i detta perspektiv betraktas som en av världshistoriens mera framträdande Pyrrhussegrar. En första slutsats att dra måste bli, att den framtida utvecklingen i det forna "östblocket" med nödvändighet kommer att bli synnerligen fragmenterad, att vissa länder och regioner av just dessa skäl kommer att klara sig betydligt bättre än andra. Det var i Ryssland det hela började, och det kommer också att bli i Ryssland som vägen tillbaka blir svårast.